

Проф. Янош Корнай*

ДЕСЕТ ГОДИНИ СЛЕД “ПЪТЯТ КЪМ СВОБОДНАТА ИКОНОМИКА”: САМООЦЕНКА НА АВТОРА¹

Въведение²

E10; H10; O10; O20

Изминаха десет години от публикуването на моята книга “Пътят към свободната икономика: трансформирането на социалистическа система – примерът на Унгария” (по-нататък наричана “Пътят”). Това беше първата книга в международната литература, която даде различни предложения за постсоциалистическия преход. Този доклад разглежда как авторът вижда книгата десет години по-късно.³ Това не е ли изключително себично начинание? Една реклама за стара книга, която вече никой не купува? Не, съществуват добри етични и интелектуални причини за преоценка на книгата и аз се надявам, че мотивацията ще стане ясна в хода на дискусиата.

Обичайните показатели за успех в академичния свят, например брой цитирания, се опитват да измерят въздействието, което една работа е имала върху колегите на автор. В това отношение аз мога да бъда доволен. Няколко стотин цитирания бяха направени на тази книга, вкл. от учени, които не са съгласни с мои твърдения. Авторите са благодарни, ако тяхната работа се окаже спорна.

Що се отнася до изследването, дискутирано тук, това не е достатъчен критерий за успех. Книгата предложи препоръки за политиката, което означава, че трябва да се постави много по-сериозен въпрос. Какво беше въздействието върху външния свят? Аз не съм метеоролог, който прави прогнози, докато климатът се развива по собствени правила. Когато написах книгата, можех да очаквам тя да има скромно въздействие върху общественото мнение и политическите десижънмейкъри и следователно да повлияе върху хода на събитията.

* Янош Корнай е професор по икономика в Харвардския университет и в Колегиум Будапеща.

¹ Доклад за Годишната конференция по развитие на икономикса (ABCDE) на Световната банка, Вашингтон, 18-20 април 2000.

² По-ранна версия на тази работа представих в Стокхолм като ключов доклад на Нобеловия симпозиум, проведен на 11 септември 1999 г., маркирайки десетата годишнина от началото на постсоциалистическия преход. Благодарен съм на участниците в симпозиума и на Зуза Даниел, Станислав Гомулка, Карел Коуба, Михали Лаки, Петер Мурел и Казимир Познански за техните стимулиращи коментари и предложения. Благодарен съм на Мария Барат, Агнес Бенедикт, Андреа Деспот, Сесилия Хорнок и Джулиана Парти за тяхното ефикасно изследователско съдействие и на Брайн МакЛийн за неговия отличен превод.

³ Тук разглеждам главно “Пътят” (1990), но има и няколко други публични лекции и публикации в началото на постсоциалистическия преход, които ми дадоха възможност да изясня своите възгледи. Тинбъргън лекцията (1992а), изнесена през 1991 г., се отнасяше до приватизацията. Мирдал лекцията (1993а), която изнесох през 1992 г., беше за засилване на бюджетните ограничения. Аз съм ги включил в тази ретроспективна оценка.

Десет години след "Пътят към свободната икономика": самооценка на автора

Историята не се създава просто от слепи сили. Тя е повлияна от съзнателни хора, които носят отговорност за своите действия. Основната историческа отговорност пада върху политическите десижънмейкъри, а на второ място стоят съветниците от академичния свят. Те също са отговорни за това, което казват.⁴

В началото на 90-те години се проведе разгорещен дебат за това каква стратегия трябва да се възприеме за прехода. Ще се върна отново на този дебат, но нека наблегна нещо предварително, не в заядлива форма. Ще противопоставя моите възгледи с тези на другите, но без да соча с пръст към някой. Има една унгарска поговорка: "Ако това не е твоята риза, не я обличай."⁵ Може би това ще помогне дебатът да не стане личен и ще насочи вниманието към самите проблеми.

Ударението на това изследване, както показва заглавието, е върху самооценката. Ще направя всичко възможно да избягна самооправдание на всяка цена, както и самопоздравленията. Ще се опитам да бъда самокритичен. Същевременно обичайната скромност няма да ме възпре от допълнително потвърждаване на по-ранните ми възгледи, ако чувствам, че са основателни днес.

Как може да се установи впоследствие дали посланието на книгата е било грешно или правилно? Не е достатъчно само то да се сравни с фактите. Случай, в който действителният ход на събитията е съвпаднал с моя съвет, може да бъде нещастен, ако препоръката ми е била грешна. Обратно, може да е добре последващите събития да съвпаднат с моята препоръка, ако тя е била грешна.

Какъвто и подход да се възприеме за последователно преценяване на препоръките, задачата е реално да се оценят самите събития, действителния ход на историята. Това не може да се направи без извършване на стойностни преценки. Ще се въздържа от предварително споменаване тук на системата от оценки, по която разглеждам събитията - тя ще бъде разкрита стъпка по стъпка. В крайна сметка съдия е собствената ми съвест.

Книгата беше написана първоначално за унгарската публика.⁶ Тя се появи общо на 16 езика, с малки промени. Предговорът към чуждоезичните издания съдържаше предупреждение, че препоръките не могат да бъдат приложени механично за всички страни. Въпреки че смятах, че много техни аспекти имат

⁴ Думата "съветник" в по-тесен смисъл означава хора, които правителство, държава или международна организация, политическа партия или движение са поканили официално да съветват. Много икономисти от региона и извън него се наеха да направят това в началото на постсоциалистическия преход. Що се отнася до мен, аз отказах всички предложения от този род.

Въпреки това съществува по-широк смисъл на думата "съветник": хора, които не само извършват положително изследване, а правят и препоръки за политиката, без някой да ги упълномощава за това. Като автор на "Пътят" (1990) мога да се смятам за съветник в по-широкия смисъл. Когато бях младеж, точно преди революцията през 1956 г., аз принадлежах към работна група, която правеше препоръки за реформи. След провала на революцията (тук цитирам от постскрипума на "Пътят"), "изминаха тридесет и три години, през които дори и веднъж не съм се наел да изведе друго обхватно предложение за икономическата политика". Концентрирах енергията си върху положителното изследване. Ролята ми не се промени радикално до обявяването на първите свободни избори, когато разбрах, че "ако в главата ми са се формирали някои предложения, сега е моментът да ги представя".

⁵ Отлично резюме на дебатите по онова време е представено от Roland (2000), особено гл. 4 и 10.

⁶ Унгарското издание се появи през 1989 г., преди първите свободни парламентарни избори в страната.

универсална валидност, те се нуждаеха от адаптиране към условията на всяка страна. Така че изглежда целесъобразно тази статия да се концентрира главно върху унгарския опит, понякога засилвайки го по отношение развитие на Полша, Чешката република и Русия.

Пълното и детайлно оценяване ще трябва да включи всичките 15-20 проблема, дискутирани в книгата. В ретроспектива виждам, че бях прав по много от тях, но сгреших по доста други. Надявам се, че един ден ще имам възможност да направя по-детайлна оценка, но в тази статия ще се спра само на два проблема.

Първият е реформа на собствеността. Според сегашните ми виждания моите препоръки по онова време бяха фундаментално правилни. Вторият проблем е макроикономическата стабилизация. Тук моето отчитане е объркано. Сегашното ми виждане е, че бях частично прав и частично съм сгрешил в позицията, която съм имал тогава.

Реформа на собствеността и развитие на частния сектор

“Пътят” се опълчи срещу основната концепция на “пазарния социализъм”. Книгата отхвърли идеята, че доминирането на държавната собственост трябва да се запази, но да се свърже с пазарно координиране. Моята позиция по този въпрос ядоса защитниците на пазарния социализъм. Тя навлече гнева на много икономисти по реформите в Източна Европа и редица стари социалистически демократи на Запад.

Книгата показва кредото на автора, подкрепяйки икономическа система, в която ще доминира частната собственост. В този смисъл възгледите в нея не се различаваха от много предложения от Запада. Все пак това широко съгласие оставя открити важни въпроси. Кой е най-добрият път към такава система? Щом веднъж преходът завърши, каква ще бъде структурата на собствеността на икономиката? Към каква формация от многото възможни варианти на капитализма, основана на частната собственост, трябва да се стремим?

Възникват редица идеи. Този доклад поставя две чисти стратегии в компактна форма. Повечето от детайлните предложения се приближиха до една или друга от тези стратегии и в центъра на дебатите между тях лежи противоречие.

Стратегия А. Ретроспективно, аз ще я нарека стратегия на органично развитие. Тя има пет основни характеристики:

1. Най-важната задача е да се създадат благоприятни условия за обърнато нагоре движение на частния сектор. Основният тласък за неговия растеж е масовото навлизане de novo. Това развитие трябва да бъде съпроводено от няколко средства:

- Трябва да се премахнат бариерите за свободно навлизане.
- Частната собственост да има гарантирана сигурност; да бъдат основани институции, които да налагат изпълнение на частни договори.

- За съдействие на развитието на частния сектор е необходимо прилагане с необходимото внимание на "утвърдителни действия", например в данъчната и кредитната политика.

2. Повечето от компаниите, досега в държавна собственост, ще трябва да бъдат приватизирани. Основната техника за това е продаване. Необходимо е държавните активи да бъдат продадени главно на външни лица, давайки предимство на тези, които не само предлагат добра цена, а се обвързват и с инвестиране в компанията. Ако купувачът е вътрешно лице, все пак трябва да се заплати действителна цена. Не бива да се допуска вътрешната приватизация да се превърне в скрита форма на раздаване.

3. Тази характеристика следва от втората, че всякакво раздаване на държавна собственост трябва да бъде избягнато.

4. Нужно е да се дава предимство на схеми на продажба, които водят до структура на собствеността със следните основни черти:

- Компанията има доминиращ собственик. Това може да бъде бизнесмен или група от собственици, или частна компания, която вече отдавна има собственост. Последната може да бъде местна или чуждестранна. Особено желан тип собственик е стратегическият инвеститор, който е готов да подкрепи компанията със значително количество нов капитал.

- Когато за форма на собственост се избере публично ООД, няма нужда да се избягва ситуацията, в която някои от дяловете се разпръскват. Все пак е желателно всяка компания, където е възможно, да има "основен собственик" в току-що подчертания смисъл.

5. Бюджетното ограничение на компаниите трябва да бъде засилено. Това е ключът за осигуряване на финансова дисциплина, съществена за функционирането на пазарната икономика. Необходимо е да се прокара пакет от нови закони, вкл. закон за фалита, счетоводен и банков закон. Следвайки законодателната фаза, те трябва да бъдат наложени постепенно. "Троицата" приватизация, либерализация и стабилизация няма да е достатъчна за успешен преход. Същото значение има и засилването на бюджетното ограничаване.

Не е нужно държавните компании, които търпят хронични загуби, да бъдат приватизирани на всяка цена или изкуствено запазени твърде дълго. Засилването на бюджетните ограничения води до естествен подбор сред тях. Тези, които са печеливши, рано или късно могат да бъдат продадени, а за тези, които са непродаваеми, защото имат нулева или отрицателна стойност, трябва да се предприемат процедури по ликвидация, а не да бъдат раздавани. Приватизацията чрез фалит и ликвидация е една от основните техники, използвани за смяна на собствеността.

Делът на частния сектор в общата продукция ще расте, от една страна, защото се появяват нови частни фирми, а от друга, защото държавният сектор се свива. Вторият процес се осъществява по два начина: държавните

компаниите могат да бъдат продадени на частни собственици или те могат да фалират и да отпаднат.

Стратегия Б. Ще я нарека ретроспективно стратегия на ускорена приватизация. Тя може да се обясни с три характеристики:

1. Най-важната задача е колкото може по-бързо да се елиминира държавната собственост.

2. Основната техника за приватизация е един вид раздаване, например купонната схема, при която правата на собственост в държавните компании, които трябва да се приватизират, са разпределени свободно и по равно между гражданите на страната.

3. Този подход може да се свърже с толерантност и дори окуражаване поглъщането от мениджърите. В много случаи това се оказва псевдомениджърско откупуване, тъй като мениджърите плащат много ниска цена, което е почти равносилно на получаване на правата на собственост в компанията безплатно.

Не е нужно да се показва неодобрение към разпръснатата собственост. Всъщност, тя може дори да бъде предпочитана. Това, което трябва да се подчертае, е, че всички граждани ще поделят правата на собственост на бившите държавни компании. По този начин се развива "народният капитализъм".

Тук има само три характеристики, а не пет, както е при стратегия А. Що се отнася до двете свойства, които не бяха споменати, трябва да кажем, че защитниците на стратегия Б също одобриха развитието "нагоре" на частните предприятия, но те не слагат ударението върху него в своите предложения, докато то беше поставено на преден план в реформата на собствеността от защитниците на стратегия А.

Ако защитниците на стратегия Б бяха попитани по това време, те по принцип щяха да одобрят засилването на бюджетните ограничения. В своите писания те не наблягаха на задържането на меки бюджетни ограничения, но изискването за силни такива се изгуби в техните предложения. И това не е случайно. Те очакваха, че приватизацията автоматично ще засили бюджетните ограничения. Към този въпрос ще се върна в контекста на опита на Чешката република и Русия.

Най-важната разлика между двата типа стратегии не са отделните моменти във всеки пакет от характеристики, а кои от тях получават най-голямо ударение. Къде трябва да се насочат политическото внимание, законодателният и административният капацитет, интелектуалният интерес и законодателната дейност? В този смисъл съществува голяма разлика между двете стратегии. Стратегия А набляга на здравословния растеж на новия частен сектор, а стратегия Б - на бързата ликвидност на държавния сектор.

"Пътят" и други мои трудове, които се появиха по същото време, подчертаваха и препоръчваха стратегия А. Но аз не бях единственият, много други учени изказаха подобни възгледи. В цялата статия изследването се

ограничава само до вижданията на западните професионалисти в академичния свят и международните финансови институции.⁷ Бих искал с голямо възхищение тук да подчертая позициите на Andreff (1992), Bolton and Roland (1992), Brabant (1992), McKinnon (1992), Murrel (1992a, 1992b and 1992c), Murrell and Wang (1993) и Poznanski (1992). Все пак определено малко западни академични икономисти подкрепяха стратегията на органично развитие на частния сектор. Голямото мнозинство от професионалистите приеха и популяризираха стратегията на бърза приватизация, често позовавайки се на твърде агресивни доводи за това.

След 10 години отново съм уверен, че стратегия А за органичен растеж на частния сектор беше правилната позиция. Стратегия Б – засилен темп на приватизация – в най-добрия случай е посредствена, а в най-лошия – изключително вредна.⁸

Преди да коментирам представянето на четири страни, ще направя едно кратко статистическо сравнение, което ще даде някаква предварителна информация. Съществува близка причинна връзка между здравословното развитие на частния сектор, засилването на бюджетните ограничения, силното реструктуриране на производството и като краен резултат – растежа на трудовата производителност. Последният от тези показатели е най-изразителен в днешния контекст в сравнение с цифрата за БВП на човек от населението, защото той хвърля по-ясна светлина върху ефекта на реструктурирането. Държавно-социалистическата система остави след себе си наследство от масова безработица. Стратегия А е подготвена да се отърве от подобно наследство, дори ако това означава да предприеме болезнени и непопулярни мерки. Стратегия Б се отдръпва от това. Производителността на труда в Унгария през 1998 г. беше 36% по-висока, отколкото през 1989 г., докато в Полша тя беше 29% по-висока, а в Чешката република – само 6%. Ситуацията е особено сериозна в Русия, където производителността през 1998 г. е все още 33% по-ниска, отколкото през 1989 г. (Economic Commission for Europe, 1999, 128-131).⁹

⁷ Икономистите, работещи в постсоциалистическите страни, бяха силно разделени. Изключително информативен поглед върху дебата между политическите партии в Унгария е даден от Laki (2000). Това беше политическата среда, в която се появи първото издание на "Пътят". Анализът и предишната самооценка на дебата по стратегията в преход в постсоциалистическия регион ще премине границите на тази статия.

⁸ Dusk (2000, p. 38) показва, че повечето страни с директни продажби и концентрирана собственост, с отвореност за външни, имаха по-високи темпове на растеж, отколкото постсоциалистическия регион. В същото време страните, възприели ваучерна схема с преобладаващо разпръсната собственост, бяха с по-ниски темпове на растеж.

⁹ Изключителното възплъщение на стратегия А, разбира се, е Китай. Въпреки това не го включвам в транснационалното сравнение. Една внимателна оценка трябва да съдържа сравнение на първоначални условия и преобладаващата политическа структура, които са много различни в постсъветските и източноевропейските региони, от една страна, и Китай, от друга. Тази аналитична задача е извън обхвата на статията.

Очевидно *Унгария* е следвала стратегия А.¹⁰ В смисъла на описаните пет характеристики преходът в страната се приближи най-много до възприемане на линия на органично развитие на частния сектор.

В никакъв случай унгарският път обаче не бива да бъде идеализиран. Имаше много минуси, не само със свободната дистрибуция, а и с приватизацията чрез продажба. Макар че не беше разкрит нито един огромен скандал за корупция, експертите и обществото силно подозират, че злоупотребите не са били рядкост.

Въпреки това икономическото постижение е изключително. Появиха се стотици хиляди нови малки и средни фирми. Затягането на бюджетните ограничения през първата половина на 90-те години позволи корпоративната сфера да бъде пометена от процес на естествен подбор. Това беше придружено с осезаемо засилване на финансовата дисциплина. Оковите на взаимен дълг между отделни компании бяха счупени и частните договори се подобриха. Поставено беше началото на консолидирането на банковия сектор. Всичко това спомогна за силно привличане на чужд капитал, което се превърна в един от основните фактори, обясняващи повишаването на производителността и експортното представяне на Унгария.

В *Полша* се появиха случайни изказвания, флиртуващи с идеята за стратегия Б, но икономическата политика на практика остана близо до стратегия А. Голяма част от полските икономисти днес разбират, че успехите в развитието на страната, отделно от добрата макростабилизация, се дължаха на многото нови навлизания, мощния растеж “отдолу нагоре” на частния сектор и притока на чужд капитал.¹¹

В началото на 90-те години лидерите на *Чешката република* бяха първите, които искаха да приложат стратегия Б. Вацлав Клаус, икономистът премиер на страната, защитаващ ваучърната схема, спореше за нейното прилагане на международната арена.¹²

Програмата беше приложена енергично. Оттогава въпросът защо тя не доведе до резултатите, очаквани от нейните инициатори, е бил предмет на няколко анализа.¹³ В първата фаза активите бяха разпръснати сред милиони притежатели на ваучъри, само за да бъдат концентрирани впоследствие отново в това, което е известно днес като инвестиционни фондове. Все пак

¹⁰ Възможно е да се каже доколко “Пътят” повлия върху унгарските правителства, които се сменяха през 4-годишни интервали. Правителствените политики обикновено не правят признания за своите интелектуални дългове. По онова време книгата беше широко обсъждана в Унгария не само в специализираната преса, а и в ежедневници и по радиото и телевизията. Със сигурност би трябвало много водещи политики и техните съветници да са я чели.

¹¹ Вж. Dabrowski, Gomulka and Rostowski (2000).

¹² Идеята не произлезе от Чешката република. Тя се появява по-рано в Полша (Lewandowski and Szomburg, 1989). За чешката програма Клаус писа през 1992 г. “Нашата нестандартна ваучерна приватизация се оказва бърза и ефикасна” (1997, р. 72).

¹³ Вж. Coffee (1996, 1998), Ellerman (1998), Nellis (1999) и OECD (1998, 2000).

фондовете нямаха капиталовата сила да развият обратно компаниите или да инвестират реално. Те бяха преплетени с големите търговски банки, където държавата доминираше или дори беше единствен собственик. Такава структура на собствеността беше неспособна да изгради силно корпоративно управление. Преструктурирането се проточи. Въпреки рязката риторика в чикагски стил на свободното предприятие, насочена към външния свят, в действителност бюджетните ограничения останаха меки. Докато приватизацията чрез продажба поражда естествен подбор, трансферът на правата на собственост чрез раздаващо разпределение запазва съществуващата структура.

Представянето беше разочароващо. Стратегия Б, изглежда, се оказва значим фактор за проблемите, въпреки че някои сериозни грешки в макроикономическата политика също допринесоха за изоставането и връщането назад на икономиката.

Може би най-тъжният пример за провала на стратегия Б е представен от *Русия*. Тук всяка черта на стратегията беше в екстремна форма: приложената в страната ваучърна схема се съчета с масово манипулирано преминаване на собственост в ръцете на управлението и привилегированите бюрократи. В тази среда се появи исторически безпрецедентна "реформа на собственост", в която собствеността на природните ресурси, особено нефт и газ, беше експроприирана от "олигархиите".¹⁴

Всички тези явления са тясно свързани с оцеляването на синдрома на меките бюджетни ограничения във форма, в която той прониква и дори вреди повече на всяка клетка на икономиката и политиката. Русия се превърна в "общество без плащания", както подходящо е описано в едно изследване (Pinto et al., 1999). Компаниите не плащат на доставчиците си, а още повече работодателите на своите работници или длъжниците на заемащите банки. Всичко това се толерира от управлението и съдебната власт. Всъщност държавата показва лош пример с честото забавяне на заплатите и осигуровките на държавните служители, както и на пенсиите.

Какви бяха интелектуалните източници на тези, които възприеха двете стратегии? Трябва да се помни, че никой не представи строга линия на мислене и не показа модел, който да води до заключения от точно формулирани допускания. Защитниците и на двете стратегии съчетаваха знания с интуиция, или може да се каже, с поглед върху това как капитализмът щеше да се развива и консолидира. Така че моята задача сега, препрочитайки трудовете от онези времена, е не да открия към кои автори се отнасят бележките. Това е по-скоро въпрос на четене между редовете по друг начин, за да се разбере кои идеи са вдъхновили възгледите. Съзнавам, че

¹⁴ За дълбок критичен анализ на микро- и макропоследствията от руската приватизация вж. Bldck, Kraakman and Tarassova (2000) и Filatotchev, Wright and Bleaney (1999). Относно бариерите за свободно навлизане вж. Broadman (2000) и Desai and Goldberg (2000).

стъпвам върху несигурна почва и мога да поставя погрешна конструкция на нещата. Въпреки това ще се опитам да отговоря на въпроса.

Ще започна с по-лесната част от задачата – ретроспекцията. Кои трудове и интелектуални елементи са ми повлияли най-много, когато мислех за реформата на собствеността в края на 80-те години?

Един от източниците ми беше работата на Хайек, или по-точно неговите идеи за развитието на пазарната икономика и нейното противопоставяне на “конструктивизма” (Науек, 1969 и 1990). Чувствах, че е гротеска това, че нашите чешки колеги, позовавайки се на Хайек в няколко случая, трябва да седят на бюрата си, съчинявайки правилата на играта за ваучърната схема и държавните препоръки за въвеждането ѝ в практиката. Хайек отделя изключително внимание на спонтанността на капитализма, на начина, по който той избира чрез еволюционни средства жизнеспособните институции, способни да оцелеят.

Другият ми интелектуален източник беше Шумпетер, не този Шумпетер с “Капитализъм, социализъм и демокрация” (1929), поставящ наивни надежди в пазарния социализъм, а по-ранния (1911), определящ предприемача като централна фигура в капитализма. Пазарната икономика на Шумпетер не е стерилна, равновесно осигурен, валразиански свят, а свят на реална надпревара, в която живи хора поставят основите на нови фирми, завладяват нови пазари и въвеждат нови продукти. Аз чувствах, че Източна Европа след нейната сковаваща бюрокрация се нуждае от хиляди и десетки хиляди Шумпетеровски предприемачи. Тясно свързана с това е другата, често цитирана негова идея за съзидателното разрушение. Това се обединява в сегашното ми мислене със засилване на бюджетните ограничения и болезнения, но съществен процес на естествен подбор на пазара. Един силен процес на излизане и навлизане е движещата сила за релокиране на ресурси от по-малко към по-продуктивни фирми (Caballero and Hammour, 2000, 10-11).

Трети източник е представата за началото, развитието и консолидацията на капитализма, формирана в съзнанието ми от многото литература. Това включва френската историческа школа, трудовете на Fernand Braudel и други, които изясняват еволюционната природа на процеса, както и изследвания на търговските закони и финансовата дисциплина, въведени с твърда ръка при ранния капитализъм.¹⁵

Накрая, със сигурност бях силно повлиян от изследването на социалистическите системи: не използвах термина “институция” във всеки втори параграф, както в последно време стана модерно да се прави, но мисля, че разбрах какво означава системни средства и каква е разликата между социализъм и капитализъм и бях достатъчно наясно, че тази разлика няма да изчезне само чрез приватизация, стабилизация и либерализация.

¹⁵ Вж. предимно чудесния обобщаващ труд на Braudel (1975).

Какви интелектуални влияния са имали защитниците на стратегия Б, за да създадат своя възглед за това как да се "построй" капитализъм с бърза крачка? Не е достатъчно да се говори най-общо за влиянието на "мейнстрийм икономикса" (общоприет, на основния поток). Въпреки че поддръжниците на стратегия Б не се позовават на тях, аз съм убеден, че те са били силно повлияни от двама автори. Единият (наистина по ирония на съдбата) беше Маркс, а другият - Коас (Coase). Признавам, че те правят странна двойка.

Истинските марксисти биха нарекли това, което възприе стратегия Б, "вулгарен марксизъм". Бих прибавил, че взетото от Коас е също "вулгарен коасизъм".

Вулгарен марксизъм в този контекст представлява опростена формула: промяната на собствеността не е само необходимо условие на капитализма, а и достатъчно такова. Капиталистическите отношения на собствеността формират базата, която продължава и създава своя собствена надстройка - институциите, политическата организация и идеология, необходими за оперирането на капиталистическата база.

Действителният ход на историята показва преди, а и пост-социалистическият преход потвърди, че връзката между базата и надстройката е много по-сложна. Само съществуването на капиталистически отношения на собственост не е достатъчно условие за консолидиране на капитализма. Трансформацията на икономиката и обществото в техните различни сфери често върви успоредно, с поява на много видове взаимодействия. Една сфера напредва, а друга реагира на първата. Няма универсално правило, управляващо последователността, в която се случват взаимодействията. Ако трябва да се осъществи драстична реформа на собствеността, която да предхожда трансформацията на политическите, законовите и културните институции, тя може да протече много бавно и мъчително, на убийствена социална цена. Така че, дори и да е изпълнимо при дадени условия, не е сигурно, че извършването на бърза и драстична реформа на собствеността преди трансформацията на спомагателните институции е най-ползотворната последователност.

Аз бих представил опростената формула на "вулгарния коасизъм" по следния начин: няма значение дали първоначалното разпределение на законните права е неефективно. Накрая ще се появи ефективното разпределение.

Това изказване е наситено с оптимизма на Волтер. Мисля, че ако Коас участваше в този дебат, той би прибавил три предупреждения към второто изречение на формулата (Coase, 1960). Ефективно разпределение ще има, в случай, че:

- размяната е на съвършено конкурентен пазар;
- размяната е свободна, не съществуват бариери за преговаряне;
- преговарянето не включва разходи по прехвърлянето или поне те са много малки.

Но каква е ситуацията, ако тези условия не успеят да се приложат? Всъщност това е случаят с постсоциалистическия преход: съществуват сериозни проблеми с тези условия. Повторното преговаряне и преговарянето на разпределението на правата на собственост може да бъде блокирано от групови интереси с изключителна власт (както стана в Русия). Не по-маловажно е да отбележим, че се появяват ужасяващи социални разходи в периода на преразпределение, които са придружени със страдания и жертви.

Нека се върнем на аргументите, изтъкнати в дебата.

1. Защитниците на стратегия Б цитираха етични съображения. На всеки гражданин трябва да бъде даден равен дял от бившата държавна собственост по справедливи причини.¹⁶ Опитът убедително показва, че това е лицемерен аргумент. Първоначалното разпределение продължи много кратко време, преди да отстъпи място на една висока степен на концентрацията на собствеността върху бившето държавно имущество. В случая с Русия това очевидно доведе до абсурдна, перверзна и изключително несправедлива форма на развитие на олигархичен капитализъм.¹⁷

Продажбата на държавни активи, ако се осъществи на точната цена, не променя разпределението на богатството и доходите. Богатството на държавата не е намалено; то просто сменя формата си. Приходите от приватизацията трябва да бъдат полезно инвестирани, а не консумирани. Унгария успя да използва тези приходи, за да намали външния си дълг, поне по време на голямата вълна на приватизацията, когато беше продадена голяма част от енергийния и телекомуникационния сектор. Последвалото намаление на лихвените плащания и отбелязаното подобрене на кредитния рейтинг на страната донесе реални ползи за всичките ѝ граждани.

2. В аргументите на защитниците на органичното развитие голямо внимание беше отделено на социологическия аспект. Процесът на обуржоазяване на обществото, с развитието на собственическа класа, е съществен за консолидацията на капитализма. Добре известно е, че на определен етап от съзряването на капитализма голяма роля играе разделената собственост на акциите, придружена с институционална собственост. Все пак, няма напредък, няма атака без силен ариергард. Появата на институционални инвеститори не може да замести радикалната трансформация на структурата на обществото.

¹⁶ По-голяма част от руското общество отначало гледаше на ваучърите с подозрение и не очакваше те да доведат до съществено подобрене на финансовото му положение (вж. Blasi, Kroutova and Kruse, 1997, 76-77).

¹⁷ От етична гледна точка аз не твърдя, че приватизацията чрез продажба, в противовес на раздаването, е непременно "чиста". По-рано във връзка с Унгария споменах, че по всяка вероятност имаше няколко "тъмни" трансакции. Това, което искам да направя тук, е да опровергая аргумента, че свободното разпределение по своята природа е "справедливо".

Този аргумент беше потвърден от първото десетилетие на постсоциализма. Съществува тясна корелация между измеренията на икономическия успех и реструктурирането на обществото.

3. Аргументите, на които най-много се позоваваха икономистите, се отнасяха до икономическата ефективност. Тази област най-убедително демонстрира превъзходството на стратегия А. Беше показано, че частните компании фактически са по-продуктивни от тези, които останаха държавна собственост или които са били държавна собственост преди и са приватизирани по време на прехода (Konings, Lehmann and Schaffer 1996; Konings, 1997). Опитът подкрепя предположението, че разпръснатата собственост и задържането на меки бюджетни ограничения забавя увеличаването на производителността (Djankov and Murrell, 2000). Шумпетеровският дух на предприятието, помитайки неефективните, нежизнеспособните компании, намерението на нови реални собственици да установят ред, чуждият капитал, готов да прави големи модерни инвестиции – всички те заедно предизвикаха растежа на производителността и засилването на експортното представяне.

4. Накрая, съществуват политическите аргументи. Днес няма спор, че ваучърната програма и отлагането на болезненото реструктуриране бяха жизненоважни за победата на управляващата партия на вторите свободни избори в Чешката република. Това беше единственият случай в Източна Европа през последното десетилетие, в който същото правителство продължи втори мандат. По това мерило приватизационната кампания беше успешна.¹⁸ В контраст, коалицията, която управляваше през първия парламентарен цикъл в Унгария и Полша, падна на вторите общи избори. Конкурентната коалиция, която взе властта, основно следваше същата стратегия А като своите предшественици. Четири години по-късно, избягвайки да използват приватизацията чрез раздаване като изборно оръжие, те претърпяха загуба. Това показва, че според критерия за задържане на власт на Макиавели стратегия Б се доказва като по-подходяща.

Защитниците на стратегия Б навсякъде и особено в Русия цитираха многократно аргумента, че ако "прозорецът на възможностите" се отвори за приватизация, възможността трябва се използва и приватизацията да се проведе бързо. Това трябва да бъде осъществено, докато държавната бюрокрация е все още в объркано и слабо състояние и е неспособна да се противопостави. Промяната в отношенията на собствеността трябва да се извърши необратимо, защото може никога повече да няма друга възможност да се направи същото.

Този аргумент не може да бъде нито потвърден, нито отречен с чисто логически, теоретични средства. Няма обратен сценарий, който може да бъде

¹⁸ Същото правителство обаче падна две години по-късно по средата на парламентарния цикъл до голяма степен и поради грешките в икономическата политика, които то направи.

защитен достатъчно. Въпреки че сега вече е ясно, че чешката демокрация например не беше под никаква заплаха от възстановяване на комунизма или поява отново на съветски танкове, трябва да се признае, че през 1991 г. въпросът не беше толкова ясен.

Преоценяването на руските събития е особено проблематично от тази гледна точка. Следващият ред на аргументи беше постоянно споменаван. Масовата приватизация трябва да бъде извършена незабавно, преди комунистическата партия да е спечелила своята изборна победа. Никакъв вид приватизация не би била придвижена през Думата, ако комунистическата партия дава тон там.

Мисля, че зад този аргумент стои погрешно, обърнато причинно обяснение. Ако приватизацията беше поела друг курс, без толкова много крещящи злоупотреби и напразни социални загуби, свързани с това, в Русия нямаше да има такава силна носталгия по комунистическата система. Една реформа на собствеността, базирана на доверието на обществото, можеше да стане необратима. Щеше да бъде осигурена по-твърда основа за безвъзвратно напредване на капитализма, ако беше развита широка буржоазна класа, ако правата на собственост и частни договори бяха прилагани последователно, демокрацията беше институционализирана и пазарната икономика се радваше на политическа подкрепа от мнозинството от избирателите.

Макроикономическа стабилност

Когато подготвих тази статия, отново прегледах „Пътят“ и бях доволен, когато прочетох раздела за приватизацията. Не мога да кажа същото за раздела за стабилизацията. Ако някаква вълшебна машина на времето можеше да ме върне назад в онова време (с мислите, които имам днес), щях да пренапиша този раздел, преди да го изпратя на издателството. В него се разглеждаха няколко въпроса, от които тук ще избера три.

Времето. Когато написах книгата през 1989 г., в унгарската икономика съществуваха серия от тежки макроикономически проблеми, които изискваха сериозна поправка. Беше ясно, че приспособяването ще бъде болезнено и възникна въпросът кога трябва да се осъществи. Моята книга препоръчваше то да се извърши веднага, в следващите една или две години. Тази препоръка беше повторена не след дълго в чешкото, полското, руското и някои други чуждестранни издания на книгата. Основният аргумент беше, че беше отворена нова глава в историята. Точно в онзи момент едно свободно избрано правителство би имало моралното право да изиска от обществото да направи жертва. Все пак би било възможно да се твърди, че правителството се опитваше да поправи най-лошите пропуски в предишния режим (и може да се добави - тези, които биха могли да бъдат поправени най-бързо). В случай на отлагане хората ще почувстват, справедливо или несправедливо, че

проблемите са били предизвикани от недостатъците на демократично избраното правителство, а не от предишната система.

Все още смятам, че тази позиция е правилна. Драматична стъпка от такова естество беше предприета в Полша с програмата на Балсерович от 1990 г. В първата точка на тази статия критикувах няколко пъти чешкото правителство, но тук искам да отдам дължимото на правителството на Клаус за смелостта при прилагане на драстични мерки за приспособяване към макрополитиката през 1991 г.

Като унгарски гражданин искрено съжалявам, че правителството на моята страна отхвърли това предложение и опозицията по онова време не направи достатъчно за неговото приемане. Техните решения зависеха от политическата воля, а не от обективните икономически условия. Водещите политически сили се страхуваха да предприемат непопулярни действия. Приспособяването беше отложено с няколко години, през целия четиригодишен мандат на първия парламент и осем месеца от втория. То беше извършено едва през 1995 г., когато Унгария се доближи до финансова криза (в началото на кризата в Мексико). Даденият съвет не беше достатъчен. Необходими бяха "катастрофални сигнали" в безумната последна минута, преди правителството да предприеме коригиращи мерки, за да предотврати кризата.

Повечето експерти са съгласни, че това отложено приспособяване струва повече, отколкото ако беше приложено по-рано. Никой не трябва да се успокоява, че такова решение е взето в чисто рационален, икономически контекст. Тук е налице етична и политическа дилема. Това е въпрос на разпределение във времето на болката и ползата и същевременно на приемане на политическата цена на непопулярните мерки.

Предвижданията. Предложенията, които направих, почиваха на определени предвиждания на макропоследствията от постсоциалистическия преход. Моята прогноза беше грешна. Аз не предвидих дълбоката рецесия, която последва; бях голям оптимист в своите очаквания за бъдещ растеж. Трябва да призная, че много колеги в Унгария и чужбина направиха по-реалистични предвиждания.

Мога да се обвинявам, защото разполагах с информацията, въз основа на която можех да направя по-добра прогноза. Например можех поне да прочета по-внимателно собствената си книга "Социалистическата система" (1992b), която би предизвикала у мен следния ред на мисли:

Социалистическата система остави в наследство лошо изопачена структура на производствени разходи и производителност. Поправката ѝ изискваше съзидателно разрушение. Все пак, докато разрушаването е бързо, съзиданието е много по-бавно, така че балансът на двата процеса сам по себе си предполагаше, че ще има дълбока рецесия.

Социалистическата система създаде специален механизъм за координиране на дейностите. Въпреки че действаше с ниска ефективност и

завърши погрешно, той поне действаше. С промяната на системата старият механизъм се разруши, а новият пазарен механизъм все още не беше успял да овладее всички задачи на координирането. В изследването, което написах по-късно за трансформационната рецесия (1993b), нарекох тази ситуация “институционална ничия земя” или прекъсване.¹⁹

Тези промени, заедно с няколко други фактора, доведоха региона до най-дълбоката рецесия, позната в международната икономическа история. Класическите рецепти за макроикономическа стабилизация трябваше да бъдат променени, преди каквато и да е програма за приспособяване и трансформация да може да се осъществи наистина успешно.

Какви действия могат да се предприемат веднага? Моята книга препоръчваше незабавно приемане на радикална програма от действия. Като оценявам този съвет ретроспективно, ще се опитам да разгледам унгарския случай, както и опита на други страни.

Дори днес не отричам мисълта за радикален пакет за приспособяване, в който няколко мерки са взети едновременно. Добре организиран пакет с правилно преценени мерки е способен да възстанови веднага равновесието в няколко важни измерения на макроикономиката или поне да доведе икономическото състояние много по-близо до търпима степен на неравновесие (например, намалявайки до устойчиво равнище дефицита в днешния баланс или бюджетния дефицит).

Това, което днес критикувам в подобно предложение, е грешното място на ударението. Твърде много внимание беше отделено на това, което можеше да бъде постигнато бързо с драстичен пакет за приспособяване, и твърде малко - на начина, по който да се консолидира бързото поправяне и да се постигне по-нататъшно продължително подобрене.

Трудно е да се постигне икономическо равновесие и много лесно е то да се загуби отново. Изглежда, в Унгария, Полша, Чешката република и Русия макроикономиката беше отново на правилната следа. После дойде друго разтърсване - забавяне или дори абсолютно влошаване на някои показатели. За да бъде растежът устойчив, не е необходима само една макроикономическа намеса, а дълбока всестранна програма за институционални реформи.

Моята работа засягаше всичко, свързано пряко или косвено с бюджетните ограничения, но не мога да се оневиня за грешката, която и много други допуснаха, игнорирайки важността на останалите реформи. Лесно е да се подобри бързо бюджетният баланс веднага, например чрез повишаване на съществуващите данъци. Но едно продължително подобрене изисква радикални данъчни реформи, по-широка данъчна основа, въвеждане на нови данъци и постоянна система на избиране на

¹⁹ Оливър Бланчард (Oliver Blanchard, 1997), анализирайки това явление на теоретична основа, го нарече “дезорганизация”.

данъци. И това е само едната, може би по-лесната страна на данъчната реформа. Другата означава намаляване на държавните разходи, което включва реорганизиране на държавния апарат и финансиране на образованието, здравеопазването и т.н. Относително лесно е да се декларира, че паричната единица е конвертируема. Много по-тежка работа изисква организирането на ефективна система на международни плащания, развиването на добре функциониращи връзки между националната и международните банкови системи, както и гаранциите за наблюдение на споразуменията по международните плащания.

Задачата на тази статия е не да анализира в детайли кои характерни черти на пакета на Гайдар от 1992 г. бяха благоприятни и кои не. Все пак мога да кажа следното: проблемът не беше, че правителството на Гайдар до края търсеше плъзгането към хиперинфлация, предприемайки драстични мерки. Проблемът (и то най-главният) се състоеше в това, че въобще не беше създадена институционална система за консолидиране нито преди, нито след това.

Макростабилизацията не е една битка, а непрекъсната война. Стабилизацията не може да бъде постигната чрез масирана военна атака. Институционалните реформи могат да се постигнат само стъпка по стъпка, чрез серия от по-големи и по-малки пакети от реформи. Сега аз виждам това. Съжалявам, че тази идея не влезе в "Пътят".

Заклучение

Полемиката в началото на 90-те години засягаше избора между "градуализъм (постепенен път)" или "шокова терапия". В онези дни това беше една от любимите теми в дискусиите в класните стаи в сравнителните курсове. Това беше темата, по която много студенти трябваше да пишат на изпитите си.

Според мен въпросът беше грешно поставен, така че няма да се опитвам да давам отговор. Самият въпрос налага мерило - скорост. Убеден съм, че скоростта е важна, но не е най-важната мярка за успех.²⁰ Чешката република беше топло поздравена за това, че първа завърши приватизацията на по-голямата част от икономиката си. Унгарският частен сектор не даваше същия принос две години, а полският – може би чак три години по-късно. Но какво от това? Трансформацията на обществото не е конно състезание и основният показател за успех е не кой преминава финиша първи.

²⁰ Анатолий Чубаис, водещата фигура в руската приватизация, изнесе лекция в Карнеги Фондация във Вашингтон на 17 май 1999 г. Нека цитирам от доклада, издаден от канещата институция: "Запитан за неговата роля като министър на приватизацията от 1992 до 1994 г., Чубаис отговори, че неговите усилия за приватизацията могат да бъдат характеризирани като "болшевишки стил" – липса на обществена подкрепа и бързо изпълнение... Неговата стратегия беше да приватизира колкото може по-бързо, използвайки всяка минута от деня за приватизиране: "Аз не говорех, аз приватизирах", твърди Чубаис."

Прекаленото наблягане на скоростта води до нетърпение, агресивност и арогантност. “Ние можем да постигнем всичко, което искаме.” Звучи иронично, но истината е, че изразът “масова приватизация”, използван като синоним на раздаване и ваучърни схеми, е обратният на “масова колективизация”, известен от историята на сталинизма. Сталин не искаше да се занимава дълго с досадна доброволна колективизация. Използвайки брутално, безмилостно насилие, той наложи колективна собственост на населението за две или три години. Не искам да преувеличавам сравнението. За щастие през 90-те години нямаше нужда от “гулаки” и бруталност. Насилственото прилагане на промените беше наложено с по-меки средства. И все пак съществуваха прилики: подчинението на реформата в собствеността на политически и властни цели, ужасът от постепенна промяна, нетърпението и фикс идеята за скоростта.

Преходът от социализъм към капитализъм трябва да бъде органично развитие и не може да бъде извършен по друг начин. Той е любопитна амалгама на революция и еволюция, процес на опитване наслуки, който запазва или ликвидира старите институции и пробва, приема или отхвърля нови. Всеки елемент от този процес може да бъде много бърз, относително бърз или бавен. Всеки има своята подходяща скорост. Някои епизоди изискват моментална намеса, а много други процеси напредват чрез постепенни промени.

Съществуват по-важни критерии от скоростта. Започвам от убеждението (не предположението, а убеждението), че капиталистическата система е по-висша от социалистическата. Оттук следва, че колкото по-здрави са капиталистическите основи, толкова по-добро ще бъде средносрочното и дългосрочното представяне на системата. Така че ударението трябва да се постави върху консолидирането и стабилността и в същото време върху устойчивостта на растежа, а не върху постигането на рекорди с него.

Използвана литература:

Andreff, Wladimir. French Privatization Techniques and Experience: a Model for Central-Eastern Europe? – In: Fernando Targetti, ed., Privatization in Europe: West and East Experiences. Aldershot, UK: Dartmouth, 1992.

Black, Bernard, Reinier Kraakman, Anna Tarrasova. Russian Privatization and Corporate Governance: What Went Wrong? Manuscript, 1999.

Blanchard, Olivier. The Economics of Post-Communist Transition. Oxford, Clarendon Press, 1997.

Blasi, Joseph R., Maya Kroumova and Douglas Kruse. Kremlin Capitalism: the Privatization of the Russian Economy. Ithaca and London, Cornell University Press, 1997.

Bolton, Peter and Gerard Roland. Privatization in Central and Eastern Europe. - Economic Policy, 1992, N 15, 276-309.

Brabant, Josef M. Divestment of State Capital. – In: Kazimierz Z. Poznanski ed., Constructing Capitalism: the Reemergence of Civil Society and Liberal Economy in the Post-Communist World. Boulder, San Francisco, Oxford, Westview Press, 1992, 117-140.

Десет години след "Пътят към свободната икономика": самооценка на автора

Braudel, Fernand. Les Jeux de L'échange, Librairie Armand Colin, 1975. In English: The Wheels of Commerce, London, Fontana Press, Imprint of HaperCollins Publishers, 1985.

Caballero, Ricardo J. and Mohamed L. Hammour. Creative Destruction in Development: Institutions, Crises and Restructuring. Washington, the World Bank, 2000.

Coase, Ronald. The Problems of Social Cost. - Journal of Law and Economics, 1960, 17(2), 357-376.

Coffee, John C. Jr. Institutional Investors in Transitional Economies: Lessons from the Czech Experience. – In: Frydman, R., C. Gray and A. Papaczynski, eds. Corporate Governance in Central Europe and Russia. Vol. 1. Budapest, London, New York: Central University Press, 1996, 111-186.

Coffee, John C. Jr. Investing a Corporate Monitor for Transitional Economies: the Uncertain Lessons from the Czech and Polish Experiences. – In: Klaus J. Hopt, Hideki Kanda, Mark J. Roe, Eddy Wymeersch and Stefan Prigge, eds. Comparative Corporate Governance. Oxford, Clarendon Press, 1998, 67-138.

Dabrowski, Marek, Stanislaw Gomulka and Jacek Rostowski. Whence Reform? A Critique of Stiglitz Perspective. Forthcoming. Warsaw: Center for Social and Economic Research, 2000.

Desai, Raj M. and Itzhak Goldberg. The Vicious Circles of Control: Regional Governments and Insiders in Privatized Russian Enterprises. Manuscript, 2000.

Dewatripont, Mathias and Gerard Roland. The Design of Reform Packages under Uncertainty. - American Economic Review, 1995, 85(5), 1207-1223.

Djankov, Simeon and Peter Murrell. Enterprise Restructuring in Transition: a Quantitative Survey. University of Maryland. Mimeo, 2000.

Dyck, Alexander. Ownership Structure, Legal Protections and Corporate Governance. ABCDE Washington D.C., The World Bank, 2000.

Economic Commission for Europe 1999. Economic Survey of Europe, 1999, N 3, New York, Geneva: United Nations.

Ellerman, David. Voucher Privatization with Investment Funds. An Institutional Analysis. Policy Research Working Paper, N 1924, Washington D.C., The World Bank, 1998.

Filatovchev, Igor, Mike Wright and Michael Bleaney. Privatization, Insider Control and Managerial Entrenchment in Russia. - Economics of Transition, 1999, 7(2), 481-504.

Hayek, Friedrich A. The Constitution of Liberty. London: Routledge, and Chicago= Chicago University Press, 1960.

Hayek, Friedrich A. Order with or without Design. London, Center for Research into Communist Economies, 1989.

Klaus, Vaclav. Renaissance: the Rebirth of Liberty in the Heart of Europe. Washington D.C., Cato Institute, 1997.

Konings, Josef. Firm Growth and Ownership in Transition Countries. - Economic Letters, 1997, 55, 413-418.

Konings, Josef, Hartmut Lehmann and Mark E. Schaffer. Job Creation and Job Destruction in Transition Economy: Ownership, Firm Size and Gross Job Flows in Polish Manufacturing 1988-91. - Labor Economics, 1996, 3(3), 299-317.

Kornai, Janos. The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: the Example of Hungary. New York: W. W. Norton and Budapest: HVG Kiado, 1990. – In: Hungarian: Indulatos ropirat a gazdasagi atmenet ugyeben. (A Passionate Pamphlet in the Cause of hungarian Economic Transition.) Budapest, HVG Kiado, 1989.

- Kornai, Janos* 1992a. The Principles of Privatization in Eastern Europe. - *De Economist*, 1992, 140(2): 153-176.
- Kornai, Janos* 1992b. The Socialist System. The Political Economy of Communism. Princeton, Princeton University Press and Oxford, Oxford University Press, 1992.
- Kornai, Janos* 1993a. The Evolution of Financial Discipline under the Postsocialist System, *Kyklos*, 46(3): 315-336.
- Kornai, Janos* 1993b. Transformational Recession: a General Phenomenon Examined through the Example of Hungary's Development. - *Economie Appliquee*, 1993, 46(2), 181-227.
- Laki, Mihaly*. Az ellenzeki partok gazdasagi elkepzelesei 1989-ben (The Economic Ideas of the Oppositional Parties in 1989). - *Kozgazdasagi Szemle*, 2000, 47(3), 230-249.
- Lewandowski, Janusz and Jan Szomburg*. Property Reform as a Basis for Social and Economic Reform. - *Communist Economies*, 1989, 1(3), 257-268.
- McKinnon, Ronald*. The Order of Economic Liberalization: Financial Control in the Transition to a Market Economy. Baltimore, John Hopkins University Press, 1992.
- Murrell, Peter* 1992a. Conservative Political Philosophy and the Strategy of Economic Reform. - *East European Politics and Societies*, 1992, 6(1), 3-16.
- Murrell, Peter* 1992b. Evolution in Economics and in the Economic Reform of Centrally Planned Economies. – In: Christopher Clague and Gordon C. Rausser eds. *The Emergence of Market Economies in Eastern Europe*. Oxford and Cambridge, Mass., Blackwell, 1992, 35-36.
- Murrell, Peter* 1992c. Evolutionary and Radical Approaches to Economic Reform. - *Economics of Planning*, 1992, 25(1), 79-95.
- Murrell, Peter and Yijiang Wang*. When Privatization Should Be Delayed: the Effect of Communist Legacies on Organizational and Institutional Reform. - *Journal of Comparative Economics*, 1993, 17(2), 385-406.
- Nellis, John*. Time to Rethink Privatization in Transition Economies? - *Finance and Development*, 1999, 36(2), 16-19.
- OECD 1998. *Economic Survey of the Czech Republic*, 1998. Paris, 1998.
- Pinto, Brian, Vladimir Derbentsov and Alexander Morozov*. Dismantling Russia's Non-Payments System: Creating Conditions for Growth. Manuscript, Washington D.C., The World Bank. Excerpts published in *Transition*, 1999, 10(6), 1-5.
- Poznanski, Kazimierz Z.* Poland's Transition to Capitalism: Shock without Therapy. - In: K. Z. Poznanski, ed., *Stabilization and Privatization in Poland*, Boston, Kluwer Academic Publishers, 1993.
- Roland, Gerard*. *Transition and Economics*. Cambridge, MIT PRESS. Forthcoming, 2000.
- Schumpeter, Joseph A.* [1911]. *The Theory of Economic Development. An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and Business Cycles*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1968.
- Schumpeter, Joseph A.* [1942]. *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York, Harper and Row, 1976.

Превод Д. Димитрова